

Lịch trình biến cố theo niên đại

Champa trong quá trình lịch sử

- Năm 192
Sự ra đời của vương quốc Lin Yi (Lâm Ấp).
- Năm 629
Danh xưng Champa xuất hiện lần đầu tiên trên bia ký của vua Sambhuvarman ở Mỹ Sơn.
- Năm 667
Danh xưng Champa xuất hiện trên bia ký Ang Chumnik của Campuchia.
- Năm 758
Tên gọi Lin Yi (Lâm Ấp) biến thành Hoàng Vương.
- Năm 817
Tên gọi Panduranga xuất hiện trên bia ký Champa.
- Năm 877
Tên gọi vương quốc Hoàng Vương biến thành Chiêm Thành, phiên âm từ thuật ngữ Champapura « Kinh Thành Champa ».

Mối liên hệ giữa Panduranga và Champa

- Năm 1050
Cuộc vùng dậy lần đầu tiên của tiểu vương quốc Panduranga chống triều đình liên bang Champa.
- Năm 1074
Vua Harivarman cho rằng Ngài xuất thân từ hai dòng máu: dòng tộc cây dừa ở miền bắc theo huyết thống của

Lịch trình biến cố theo niên đại

cha và dòng tộc cây cau ở miền nam theo huyết thống của mẹ.

Champa dưới thời kỳ đô hộ của Campuchia (1145-1203)

Năm 1145

- Campuchia xua quân xâm chiếm Vijaya, giết quốc vương Jaya Indravarman III ở chiến trường. Người lên kế vị là Rudravarman IV.
- Vì không chấp nhận chính sách xâm lược của Campuchia, vua Rudravarman IV chạy sang Panduranga lánh nạn.

Năm 1147

Ở miền nam, Vua Rudravarman IV xin thoái vị. Con của Ngài là hoàng tử Sivanandana lên ngôi với danh hiệu là Jaya Harivarman I.

Năm 1148

Ở miền bắc, vua Campuchia tôn em rể của mình là Harideva lên làm quốc vương Champa ở Vijaya.

Năm 1149

Vua Jaya Harivarman I từ miền nam tiến quân sang Vijaya giết hoàng tử Harideva gốc người Campuchia và thống nhất đất nước.

Năm 1151

Dân chúng Randaiy (Radhé) và Mada (Bahnar ?) ở khu vực Tây Nguyên lên án vua Jaya Harivarman I là nhân vật miền nam sang tiếm ngôi Champa ở miền bắc. Họ vùng dậy tôn vinh hoàng tử Vançaraja, anh rể của vua Jaya Harivarman I, lên làm quốc vương Champa, nhưng không thành.

Năm 1190

Vua Campuchia xua quân xâm chiếm Champa và phân chia vương quốc này thành hai miền nam-bắc:

- Vijaya ở phía bắc đặt dưới quyền cai trị của hoàng tử In, gốc người Champa nhưng là anh rể của vua Campuchia.

Lịch trình biến cố theo niên đại

- Panduranga ở miền nam đặt dưới quyền cai trị của Suryavarmadeva gốc người Tumpraukviyaya (Bình Định), nhưng đã từng lánh nạn ở Campuchia từ 1182.
- Năm 1191
Hoàng tử Rashupati kêu gọi dân chúng Vijaya nổi dậy chống lại hoàng tử In, là anh rể của vua Campuchia.
- Năm 1192
Lợi dụng tình hình rối ren ở miền bắc, vua Suryavarmadeva ở Panduranga tiến quân sang Vijaya giết được hoàng tử Rashupati và tự phong cho mình là quốc vương liên bang Champa.
- Năm 1203
Vua Campuchia là Jayamarman VII gọi một đoàn quân hùng mạnh sang tấn công Vijaya. Bị thua trận, vua Suryavarmadeva chạy sang Đại Việt để lánh nạn.

Sự ra đời của biên niên sử Panduranga

- Năm 1203
Sau ngày lánh nạn của vua Suryavarmadeva ở Đại Việt 1203, biên niên sử (*sakarai dak rai patao*) viết bằng tiếng Chăm nói đến vị vua đầu tiên của tiểu vương quốc Panduranga tên là Sri Agarang lên ngôi vào năm 1193 hay năm 1205 tùy theo dị bản.

Tình hình Champa 1471-1771

Nam tiến của nhà Nguyễn

- Năm 1471 (Tân Mão)
- Tháng 3, Lê Thánh Tông xua quân xâm chiếm Vijaya (Đồ Bàn), bắt được vua Champa là Trà Toàn, dời biên giới Đại Việt đến đèo Cù Mông, phía bắc Phú Yên.
- Bồ Trì Trì, một vị tướng Champa chạy sang miền nam lánh nạn và xin vua Đại Việt tấn phong quốc vương Champa.
- Năm 1478 (Mậu Tuất)

Lịch trình biến cố theo niên đại

- Champa tiếp tục trao đổi phái đoàn ngoại giao với Trung Hoa.
- Năm 1543 (Quý Mão)
  - Trung Hoa vẫn tiếp tục trao đổi mối liên hệ với Champa. Nhưng sau năm 1543, tài liệu Trung Hoa không nhắc đến vương quốc Champa nữa.
- Năm 1611 (Tân Hợi)
  - Chúa Nguyễn xua quân chiếm Aia Ru (Phú Yên).
- Năm 1653 (Quý Tị)
  - Chúa Nguyễn xua quân chiếm Aia Trang (Khánh Hòa).
- Năm 1658 (Mậu Tuất)
  - Chúa Nguyễn xua quân chiếm Sai Gòn.
- Năm 1692 (Nhâm Thân)
  - Chúa Nguyễn xua quân chiếm Champa, xóa bỏ chủ quyền của vương quốc này, biến tên gọi Chiêm Thành thành Trấn Thuận Thành.
  - Chúa Nguyễn phong cho Po Saktiraydapatih làm quan quản trị Trấn Thuận Thành.
  - Chúa Nguyễn hình thành phủ Bình Thuận trên lãnh thổ Champa tập trung những người Kinh sinh sống ở vương quốc này.
- Năm 1693 (Quý Dậu)
  - Quần chúng Champa nổi dậy chống cuộc xâm lăng của nhà Nguyễn.
- Năm 1694 (Giáp Tuất)
  - Trước sức ép của cuộc vùng dậy của nhân dân Champa, Nhà Nguyễn chấp nhận tái lập lại vương hiệu Champa, buộc vương quốc này phải công nhận phủ Bình Thuận thuộc về chủ quyền của nhà Nguyễn.

Tình hình Champa 1771-1799

Cuộc chiến giữa Tây Sơn và Nguyễn Ánh

- Năm 1771 (Tân Mão)
  - Đánh dấu cuộc khởi nghĩa của Tây Sơn. Champa trở thành bãi chiến trường của cuộc chiến giữa Tây Sơn và Nguyễn Ánh.

Lịch trình biến cố theo niên đại

Năm 1790 (Canh Tuất)

Po Saong Nyung Ceng (Nguyễn Văn Chân), vị quan lại gốc người Chăm chạy theo Nguyễn Ánh ở Gia Định, được phong chức Khâm Sai Thông Binh Cai Cơ.

Năm 1793 (Quý Sửu)

- Nguyễn Ánh tấn công Tây Sơn trên lãnh thổ Champa, bắt quốc vương Po Tisuntiraidapuran do Tây Sơn tấn phong đưa về Gia Định và sau đó kết tội tử hình.

- Nguyễn Ánh phong cho Po Ladhunpaghuh (Nguyễn Văn Hào), người đã từng tham gia phong trào chống Tây Sơn, chức Chương Cơ có trách nhiệm cai trị vương quốc Champa.

- Kể từ năm 1793, Nguyễn Ánh làm chủ tình hình ở Champa.

Năm Giáp Dần (1794)

Nguyễn Ánh phong cho Po Saong Nyung Ceng (Nguyễn Văn Chân) chức phó vương Champa dưới triều đại Po Ladhuanpuguh (1793-1799).

Năm 1796 (Bính Thìn)

Tuan Phaow, người đã từng sinh sống ở Makah (Kelantan, Mã Lai), tổ chức cuộc vùng dậy nhằm giải phóng Champa ra khỏi ách thống trị của Tây Sơn và Nguyễn Ánh.

**Champa dưới triều đại Po Saong Nyung Ceng
(1799-1822)**

Năm 1799 (năm Mùi lịch Chăm)

Tháng 7, Po Po Ladhunpaghuh (Nguyễn Văn Hào) băng hà. Po Saong Nyung Ceng (Nguyễn Văn Chân) lên ngôi kế vị.

Năm 1802 (Nhâm Tuất)

Nguyễn Ánh đánh bại quân Tây Sơn, lên ngôi lấy niên hiệu Gia Long, phục hưng lại chủ quyền Champa và giao cho Po Saong Nyung Ceng (Nguyễn Văn Chân) quyền cai trị của vương quốc này.

Năm 1807 (Đinh Mão)

Lịch trình biến cố theo niên đại

Champa cung cấp gỗ cho vua Gia Long để xây dựng cung đình Huế.

Năm 1820 (Canh Thìn)

- Champa gặp phải bệnh dịch gây ra thiệt mạng cho hàng ngàn người.
- Vua Gia Long băng hà. Hoàng tử Đạm lên ngôi lấy niên hiệu là Minh Mệnh.
- Khởi đầu cho cuộc tranh chấp nhằm kiểm soát Champa giữa vua Minh Mệnh và Lê Văn Duyệt, tổng trấn Gia Định Thành.

Năm 1822 (Nhâm Ngọ)

- Minh Mệnh tách rời phủ Bình Thuận nằm trong biên giới Champa ra khỏi Gia Định Thành và đặt dưới quyền cai trị trực tiếp của mình.
- Tháng 4, Minh Mệnh triệu tập phó vương Champa là Po Klan Thu về Huế nhưng không giải thích tại sao, trong khi đó quốc vương Po Saong Nyung Ceng đang lâm bệnh nặng chờ ngày băng hà.
- Tháng 6, Po Saong Nyung Ceng băng hà vì tuổi già, trong khi đó phó vương Po Klan Thu vẫn còn ở Huế.
- Vua Minh Mệnh đề nghị Bait Lan, người thân cận với triều đình Huế, lên nối ngôi, trong khi đó Lê Văn Duyệt chọn lựa phó vương Po Klan Thu.

Champa dưới triều đại của Po Klan Thu
(1822-1828)

Năm 1822 (Nhâm Ngọ)

- Tháng 8, Ja Lidong vận động quân chúng vùng dậy chống lại chính sách của triều đình Huế ở Champa.
- Để giải quyết tình hình rối ren này, Minh Mệnh chấp nhận tấn phong Po Klan Thu (Nguyễn Văn Vĩnh) lên làm quốc vương Champa và Po Phaok The (Nguyễn Văn Thừa) làm phó vương.

Năm 1823 (Quý Mùi)

- Tháng 2, Po Klan Thu ra lệnh xuất quân chống cuộc vùng dậy của Ja Lidong, nhưng không thành công.

Lịch trình biến cố theo niên đại

- Lê Văn Duyệt đứng ra can thiệp. Ja Lidong chấp nhận qui hàng với chính quyền ở Gia Định Thành.
- Năm 1826 (Bính Tuất)
Thàng 12, năm Dậu lịch Chăm, Nduai Kabait kêu gọi dân tộc miền núi ở vùng Đồng Nai Thượng, Khánh Hòa và Phú Yên vùng dậy. Po Klan Thu xin triều đình Huế giúp quân để dẹp quân phiến loạn.
- Năm 1827 (Đinh Hợi)
Minh Mệnh ra lệnh cho phủ Bình Thuận triệu tập các chức sắc tôn giáo Chăm và yêu cầu họ phải khai báo những gì có mối liên hệ đến phong tục và tập tục của người Chăm.
- Năm 1828 (Mậu Tý)
Pủ Bình Thuận loan tin quốc vương Po Klan Thu băng hà nhưng không nêu rõ ở đâu và vì lý do gì.

Champa dưới triều đại Po Phaok The
(1828-1832)

- Năm 1828 (Mậu Tý)
  - Minh Mệnh và Lê Văn Duyệt mỗi bên tìm cách đưa người trung thành với mình lên làm quốc vương Champa.
  - Lê Văn Duyệt giao quyền nối ngôi cho Po Phaok The (Nguyễn Văn Thừa) tức là con của Po Saong Nyung Ceng (1799-1822) và đề nghị Cei Dhar Kaok (Nguyễn Văn Nguyên) lên làm phó vương.
  - Kể từ 1828, vương quốc Champa chấm dứt mối liên hệ với triều đình Huế và nhân dân Champa hoàn toàn đặt dưới quyền che chở của tổng trấn Gia Định Thành.
- Năm 1829 (Kỷ Sửu)
  - Kể từ năm 1829, Champa chỉ nộp thuế cho Lê Văn Duyệt ở Gia Định Thành
- Năm 1831 (Tân Mão)
Một nhóm quan lại Champa phản đối quốc vương Po Phaok The về việc ly khai với triều đình Huế để theo Lê Văn Duyệt
- Năm 1832 (Nhâm Thìn)

Lịch trình biến cố theo niên đại

- Tháng 3 lịch Chăm, lợi dụng sức khỏe suy yếu của Lê Văn Duyệt, Minh Mệnh ra lệnh bắt quốc vương Po Phaok The và phó vương Cei Dhar Kaok đưa vào trại giam tại Huế. Kể từ đó, vương quốc Champa không còn chủ quyền nữa.

- Tháng 7 âm lịch, Lê Văn Duyệt băng hà ở Gia Định Thành. Vua Minh Mệnh sáp nhập Champa vào lãnh thổ Việt Nam.

Minh Mệnh trừng phạt dân tộc Champa (1832-1833)

Năm 1832-1833 (Nhâm Thìn-Quý Ty)

Minh Mệnh áp dụng chính sách trừng phạt khủng khiếp dân tộc Chăm về tội theo Lê Văn Duyệt; buộc các vị tu sĩ Chăm Bani phải ăn thịt heo và tu sĩ Chăm Bà La Môn phải ăn thịt bò; ngăn cấm tuyệt đối người Chăm cúng bái theo phong tục của họ; buộc người Chăm phải ăn mặc và sống theo phong cách người Kinh.

Phong trào Hồi Giáo của Katip Sumat (1833-1834)

Năm 1833- (Quý Ty)

- Katip Sumat, người Chăm từng sinh sống ở Makah (Kelantan, Mã Lai) sang Champa để hình thành mặt trận “thánh chiến Hồi Giáo” (*Jihad*) chống lại triều đình Huế.

- Vua Minh Mệnh tung ra “chiến trường đồ lửa” bằng cách đốt phá tất cả làng mạc người Chăm, trừng trị thẳng tay những ai theo Hồi Giáo và tìm cách ngăn chặn sự bành trướng tôn giáo ngoại lai vào Việt Nam.

- Tháng 6, Minh Mệnh phong cho cựu quốc vương Po Phaok The (Nguyễn Văn Thừa) chức Diên An Bá với điều kiện là Ngài không tham gia vào phong trào của Katip Sumat.

Lịch trình biến cố theo niên đại

- Tháng 7 năm Ty lịch Chăm (1833), phong trào Katip Sumat bị dập tắt, sau đó Katip Sumat trở về Kampuchia.
- Năm 1834 (Giáp Ngọ)
- Mặc dù bị thất bại, thành viên Katip Sumat vẫn tiếp tục đấu tranh nhưng không có viễn tượng tương lai.

Cuộc khởi nghĩa của Ja Thak Wa (1834-1835)

- Năm 1834 (Giáp Ngọ)
- Ja Thak Wa là thành viên trong phong trào của Katip Sumat hình thành mặt trận giải phóng Champa.
  - Ja Thak Wa ra mắt chính phủ Champa lâm thời, tôn vinh một nhân vật gốc Raglai lên làm quốc vương Champa với danh hiệu là Po War Palei và một người Churu làm thái tử.
  - Tháng 7 năm Ngọ lịch Chăm, Ja Thak Wa vùng dậy tấn công cùng một lúc khu vực Ninh Thuận, Bình Thuận, Khánh Hòa và Phú Yên.
- Năm 1835 (Ất Vị).
- Tháng 2, Minh Mệnh áp dụng « chiến trường đồ lửa lần thứ hai » bằng cách đốt phá làng mạc, mồ mả vua chúa và đền tháp Champa, ra lệnh cho binh lính người Kinh chém đầu 3 người Chăm vào mỗi buổi sáng mới được hưởng lương.
  - Tháng 4, Po War Palei và Ja Thak Wa bị tử trận trên chiến trường ở Phan Rang.
  - Tháng 6, vua Minh Mệnh đưa cựu quốc vương Po Phaok The ra xử trảm, mặc dù Ngài hứa không tham gia phong trào Ja Thak Wa.
  - Tháng 6 năm Ất Tỵ (1835) đánh dấu ngày cuối cùng của vương quốc Champa trên bàn cờ chính trị Đông Dương.

